

ปัญหามาตรการทางกฎหมายเกี่ยวกับการคุ้มครองสิทธิของบุคคล ที่มีเพศสรีระมากกว่าหนึ่งเพศ (บุคคลเพศกำกวม)¹

ศกาวรรณ แสงตะวัน²

จากการศึกษามาตรการทางกฎหมายในการคุ้มครองสิทธิของบุคคลเพศกำกวมตามกฎหมายที่เกี่ยวข้อง ทำให้ทราบว่า สำหรับในประเทศไทย การรับรองและคุ้มครองสิทธิของบุคคลเพศกำกวมปรากฏความเคลื่อนไหวในช่วงปี พ.ศ. 2535 เนื่องจากในประเทศไทยได้มีการออกหนังสือเวียนกรมการปกครอง ลงวันที่ 21 ตุลาคม 2535 ระบุระเบียบวิธีปฏิบัติไว้ว่า การเปลี่ยนคำนำหน้าชื่อต้องนำเอกสารทางราชการเกี่ยวกับตัวเองและใบรับรองแพทย์ไปยื่นสำนักทะเบียนในท้องที่ที่บุคคลเพศกำกวมมีชื่อในทะเบียนบ้าน ซึ่งเจ้าหน้าที่จะเปลี่ยนหรือไม่เปลี่ยนให้ขึ้นอยู่กับใบรับรองแพทย์เป็นสำคัญ ซึ่งต้องระบุชัดเจนว่ามีอวัยวะเพศกำกวมมาแต่กำเนิด และทำการตรวจวินิจฉัยแล้วเป็นเพศอะไรมาตั้งแต่กำเนิด แต่ร่างกายผิดปกติ ต้องผ่าตัดอวัยวะเพศที่ผิดปกติออก

จากการศึกษาทำให้ทราบถึงปัญหาและอุปสรรคของการนำมาตรการทางกฎหมายมาใช้คุ้มครองสิทธิของบุคคลเพศกำกวม ปรากฏปัญหาและอุปสรรคบางประการ คือ ด้วยเหตุที่ปัญหาที่เกิดขึ้นกับบุคคลเพศกำกวมดังที่กล่าวมาข้างต้น เป็นปัญหาที่เกิดจากการไม่มีกฎหมายที่เกี่ยวข้องกับการคุ้มครองสิทธิของบุคคลที่เพศกำกวม ทำให้บุคคลเพศกำกวมเหมือนหนึ่งเลื่อนหายไปจากความรับรู้ของสังคมและภาครัฐ ประกอบกับนับวันจะมีจำนวนประชากรที่เป็นบุคคลเพศกำกวมเพิ่มมากขึ้น จากรายงานของแพทย์ที่ระบุว่า อัตราการเกิดของทารกเพศกำกวมอยู่ที่ 1 คน ต่อทารกปกติ 300 คน ซึ่งเป็นอัตราที่มาก และเมื่อเทียบจำนวนประชากรไทยที่มีอยู่ราว 70 ล้านคน กลุ่มบุคคลที่มีเพศกำกวมจึงไม่ใช่คนกลุ่มน้อยเลย เพียงแต่ในระยะเวลาที่ผ่านมา กลุ่มบุคคลเพศกำกวมมักอับอายและหลบซ่อนตนเองจากการรับรู้ของสังคมและภาครัฐ ทำให้ไม่มีการแก้ปัญหาในเรื่องสิทธิของบุคคลเพศกำกวมอย่างชัดเจนและเป็นรูปธรรม คงมีแต่เพียงหนังสือเวียนของกรมการปกครองที่กำหนดหลักเกณฑ์ในการเปลี่ยนคำนำหน้านามของบุคคลที่มีเพศกำกวม และหนังสือโต้ตอบระหว่างคณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติกับสำนักงานหลักประกันสุขภาพแห่งชาติในเรื่องสิทธิของการผ่าตัดบุคคลเพศกำกวมให้มีเพียงเพศเดียวภายใต้หลักประกันสุขภาพแห่งชาติอันเป็นบริการพื้นฐานของรัฐเท่านั้น ไม่ได้มีกฎหมายที่มีความชัดเจนในการแก้ปัญหาและคุ้มครองสิทธิให้แก่บุคคลเพศกำกวมแต่อย่างใด

¹ บทความนี้เรียบเรียงจากการศึกษาอิสระเรื่อง ปัญหามาตรการทางกฎหมายเกี่ยวกับการคุ้มครองสิทธิของบุคคลที่มีเพศสรีระมากกว่าหนึ่งเพศ (บุคคลเพศกำกวม) โดยมีอาจารย์ที่ปรึกษา คือ รองศาสตราจารย์รัด เล็งวิทยา และคณะกรรมการสอบ คือ รองศาสตราจารย์ประเทือง ธนิยผล และรองศาสตราจารย์จุฑพร วงศ์ทองสรรค์

² นักศึกษาปริญญาโท หลักสูตรนิติศาสตรมหาบัณฑิต (ส่วนกลาง) คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง

ปัญหาของบุคคลเพศกำกวมจึงยังคงมีอยู่อย่างต่อเนื่อง ส่งผลต่อคุณภาพชีวิตของกลุ่มบุคคลเพศกำกวม ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของประชากรของรัฐเช่นเดียวกับบุคคลที่มีเพศเดียว

ปัญหาประการแรก คือ ปัญหาการระบุเพศของบุคคลเพศกำกวม ตามประมวลกฎหมายแพ่ง และพาณิชย์ของไทยไม่มีบทบัญญัติที่กำหนดการแบ่งแยกเพศชายและหญิงชัดเจน มีเพียงคำพิพากษาฎีกาที่ 157/2524 ที่วินิจฉัยว่า “เพศของบุคคลธรรมดา นั้น กฎหมายรับรองและถือเอาตามเพศที่ถือกำเนิดมา และคำว่าหญิงตามพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน หมายความว่า คนที่ออกลูกได้” จึงอาจสรุปได้ว่า ศาลฎีกาแบ่งแยกเพศชายและหญิงด้วยความสามารถในการให้กำเนิดบุตร กล่าวคือ ชายต้องมีอวัยวะ และหญิงต้องมีมดลูกและรังไข่ ซึ่งเมื่อนำมาเปรียบเทียบกับบุคคลเพศกำกวมที่มีอวัยวะเพศชาย (องคชาติ) ขนาดเล็กที่ไม่หุ้มท่อน้ำปัสสาวะ ทำให้ไม่สามารถยื่นปัสสาวะได้ และอวัยวะเพศหญิง (ช่องคลอดตื้น ๆ) แต่ไม่มีทั้งอวัยวะ และผลการเอ็กซเรย์ไม่พบมดลูกหรือรังไข่ ผลการตรวจโครโมโซมเพศมีทั้งที่เป็น XX (หญิง), XY (ชาย), XXX, XXY และ XO (มีโครโมโซมเพศเป็น X ตัวเดียว) ทำให้ไม่สามารถระบุเพศได้ ประกอบกับกฎหมายไทยไม่มีบทบัญญัติเรื่องการถือเอาโครโมโซมเพศมาเป็นตัวกำหนดเพศของบุคคล จึงทำให้ไม่อาจระบุเพศให้กับบุคคลที่มีเพศกำกวมได้ แต่อย่างไรก็ตาม ในทางปฏิบัติ แพทย์ผู้ทำคลอดมักจะแจ้งบิดามารดาของทารกเพศกำกวมว่า ทารกมีเพศกำกวมและให้บิดามารดาเลือกเพศให้บุตรเอง ซึ่งการเลือกเพศให้ทารกเพศกำกวมเป็นชายหรือหญิงในทันทีนี้เอง ก่อให้เกิดปัญหาตามมาอย่างมากมาย เพราะเมื่อเด็กเพศกำกวมเข้าสู่วัยเจริญพันธุ์ ฮอร์โมนในร่างกายกลับแสดงลักษณะทางเพศของเพศที่ตรงข้ามกับเพศที่บิดามารดาเลือกให้เมื่อเป็นทารก ทำให้เกิดความยุ่งยากกับตัวเด็กในเรื่องเอกสารแสดงตัวบุคคลซึ่งแนวทางในการแก้ปัญหา พบว่าในต่างประเทศจะมีการออกกฎหมายมาชะลอการระบุเพศในทารกที่มีภาวะเพศกำกวมไว้จนถึงอายุ 15 ปี เพื่อให้ฮอร์โมนและความรับรู้เพศของเด็กเพศกำกวมแสดงเพศที่แท้จริงของเด็กออกมา จึงค่อยมีการระบุเพศและสืบเนื่องจากการที่พ่อแม่และแพทย์เลือกเพศให้เด็กที่มีภาวะเพศกำกวมตั้งแต่เกิดนี้เองพบว่าเมื่อเด็กเพศกำกวมเข้าสู่วัยเจริญพันธุ์ และมีสรีระร่างกายที่เปลี่ยนแปลงไปไม่ตรงกับคำนำหน้านามที่บิดามารดาระบุให้เมื่อแรกเกิด ส่งผลให้เด็กเพศกำกวมมีความต้องการที่จะเปลี่ยนแปลงคำนำหน้านามของตนให้ตรงกับเพศสภาพภายนอก โดยที่การเปลี่ยนคำนำหน้าชื่อของบุคคลที่มีเพศกำกวม จะกระทำได้โดยการผ่าตัดแปลงเพศเป็นเพศใดเพศหนึ่งก่อน ตามหนังสือเวียน กรมการปกครอง ลงวันที่ 21 ตุลาคม 2535 ซึ่งถือเป็นการจำกัดสิทธิเสรีภาพของบุคคลที่มีเพศกำกวม เพราะไม่ใช่ว่าบุคคลเพศกำกวมทุกคนจะมีความต้องการผ่าตัดเปลี่ยนแปลงเพศของตนไปเป็นเพศใดเพศหนึ่ง บุคคลเพศกำกวมหลายคนพอใจที่ตนเองมีอวัยวะทั้งสองเพศแม้จะไม่สมบูรณ์ก็ตาม แต่บุคคลเหล่านี้ยังมีความต้องการที่จะเปลี่ยนแปลงคำนำหน้านามให้ตรงกับเพศสภาพภายนอกที่ปรากฏ ทั้งนี้เพื่อความไม่ยุ่งยากในการแสดงเอกสารประจำตัวบุคคลในการทำธุรกรรมต่าง ๆ ดังนั้น การกำหนดให้บุคคลที่มีเพศกำกวมจะต้องทำการผ่าตัดให้มีเพียงเพศเดียวก่อน แม้ว่าจะสามารถใช้สิทธิประกันสุขภาพถ้วนหน้าในการผ่าตัดแปลงเพศ

ได้โดยไม่เสียค่าใช้จ่าย ก็ยังถือเป็นการจำกัดให้บุคคลเพศกำกวมต้องทำการผ่าตัดเปลี่ยนแปลงร่างกายของตนก่อนจึงจะได้สิทธิเปลี่ยนคำนำหน้านาม ซึ่งไม่เป็นไปตามหลักสิทธิ เสรีภาพ และสิทธิมนุษยชน

แนวทางการแก้ไขปัญหาคือ จะต้องไม่จำกัดให้บุคคลเพศกำกวมเข้ารับการผ่าตัดให้มีเพียงเพศเดียวก่อนจึงจะสามารถดำเนินการเปลี่ยนแปลงคำนำหน้านามได้ แต่ควรให้แพทย์รับรองว่ามีเพศกำกวมแต่กำเนิดและให้สามารถเปลี่ยนแปลงคำนำหน้านามได้ทันทีที่มีใบรับรองจากแพทย์มาแสดงโดยไม่ต้องมีการผ่าตัด อย่างไรก็ตามสิทธิการผ่าตัดภายใต้หลักประกันสุขภาพแห่งชาติก็จะต้องมีอยู่ต่อไปเพื่อรองรับสิทธิของบุคคลเพศกำกวมที่มีความประสงค์จะผ่าตัดเปลี่ยนแปลงเพศของตนให้มีเพียงเพศเดียว

ปัญหาประการที่สอง คือ สิทธิการสมรสของบุคคลที่มีเพศกำกวม การที่รัฐกำหนดแบ่งแยกเพศของบุคคลเป็นสองเพศเท่านั้น กับทั้งให้ชายและหญิงเท่านั้นที่สามารถทำการสมรสกันอันจะทำให้เกิดสิทธิและหน้าที่ต่าง ๆ ตามกฎหมายได้ ทำให้บุคคลที่มีเพศกำกวมไม่อาจทำการสมรสได้โดยชอบด้วยกฎหมาย ทั้ง ๆ ที่ภาวะเพศกำกวมเป็นความผิดปกติทางด้านร่างกายอย่างหนึ่ง ซึ่งพบได้ทั่วไปในมนุษย์และสัตว์เลี้ยงลูกด้วยนม ไม่ได้เกิดจากความผิดปกติทางจิตใจ แต่กลับถูกมองรวมไปในกลุ่มบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศ และอาจถูกจำกัดในเรื่องการสมรสได้ แนวทางการแก้ไขปัญหาคือ รัฐอาจจะต้องมีการยอมรับว่า มนุษย์ไม่ได้มีเพียงสองเพศดังเช่นแนวคิดเรื่องเพศภาคีรัฐที่แบ่งประชากรเป็นหญิงและชายเท่านั้น และกำหนดให้มีการระบุเพศเป็นเพศที่สามเช่นเดียวกับในต่างประเทศและยกเลิกการจำกัดสิทธิการสมรสของบุคคลหรือไม่ก็ปล่อยให้เรื่องของการสมรสเป็นเรื่องของเอกชนโดยภาคีรัฐไม่ต้องเข้าไปให้สิทธิและหน้าที่ประการใด ๆ แก่คู่สมรสอีกต่อไป ประกอบกับในปัจจุบันได้มีการเสนอร่างพระราชบัญญัติการจดทะเบียนคู่ชีวิต พ.ศ. ที่ให้สิทธิการจดทะเบียนเป็นคู่ชีวิตแก่บุคคลที่มีเพศโดยกำเนิดเป็นเพศเดียวกัน สามารถมีสิทธิในทรัพย์สินร่วมกัน และสิทธิในทรัพย์สินมรดกของกันและกันได้ แต่การนิยามคำว่า “คู่ชีวิต” ตามพระราชบัญญัตินี้ดังกล่าว ใช้คำว่าเพศกำเนิด ทำให้บุคคลที่กำเนิดมา มีสองเพศ ไม่สามารถใช้สิทธิการจดทะเบียนเป็นคู่ชีวิตตามกฎหมายนี้ได้ ซึ่งถือเป็นการจำกัดสิทธิเสรีภาพของบุคคลเพศกำกวมที่จะได้รับการรับรองเรื่องการใช้ชีวิตร่วมกับบุคคลที่มีเพศเดียวกันและความรับรู้ทางเพศของตน

ปัญหาประการที่สาม คือ ปัญหาการคุ้มครองสิทธิของผู้ต้องหาที่เป็นบุคคลเพศกำกวม ตามประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความอาญา จากที่ปรากฏเป็นข่าวว่ามีการจับกุมกลุ่มบุคคลวัยรุ่นชายโดยเจ้าหน้าที่ตำรวจบังคับให้กลุ่มบุคคลดังกล่าวถอดเสื้อเพื่อค้นตัว และมีการถ่ายภาพกลุ่มผู้ที่ถูกจับกุมเผยแพร่ในสื่อสังคมออนไลน์ ซึ่งในกลุ่มนี้มีบุคคลที่มีภาวะเพศกำกวมรวมอยู่ด้วย และปรากฏร่องรอยของหน้าอกของบุคคลเพศกำกวมนั้นอย่างชัดเจน ทำให้เกิดคำถามในกลุ่มนักสิทธิมนุษยชนทางเพศว่า การกระทำความผิดของเจ้าหน้าที่ตำรวจเหมาะสมหรือไม่ และสมควรที่จะมีการแก้ไข

เพิ่มเติมประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความอาญาเกี่ยวกับการจับกุมผู้ต้องหาที่เป็นบุคคล
เพศกำกวมหรือไม่ เพียงไร

ปัญหาประการที่สี่ คือ ปัญหาสิทธิของผู้ต้องขังที่เป็นบุคคลเพศกำกวม ตามพระราชบัญญัติ
ราชทัณฑ์ พ.ศ. 2560 ผู้ต้องขังที่เป็นบุคคลเพศกำกวมนั้นมีเพศทางกายภาพทั้งแบบเพศชาย
และเพศหญิง ทำให้เกิดปัญหาว่าจะจำแนกผู้ต้องขังดังกล่าวไปอยู่ร่วมกับผู้ต้องขังที่เป็นหญิงหรือชาย
เพราะหากจำแนกผู้ต้องขังตามค่าน้ำหนักแล้วอาจจะส่งผลให้ผู้ต้องขังเพศกำกวมถูกล่วงละเมิดทาง
เพศภายในเรือนจำได้ และแม้ว่าบุคคลที่มีภาวะเพศกำกวมส่วนมากจะมีลักษณะทางชีวภาพที่ไม่
สามารถสืบพันธุ์ได้โดยถาวร (เป็นหมัน) ก็ตาม แต่สิทธิที่จะได้รับความคุ้มครองป้องกันจากการถูก
ล่วงละเมิดทางเพศนั้น มิได้จำกัดอยู่เพียงบุคคลที่มีความสามารถในการให้กำเนิดบุตรเท่านั้น ดังจะเห็น
ได้จากประมวลกฎหมายอาญา มาตรา 276 ที่มุ่งคุ้มครองสิทธิที่จะไม่ถูกล่วงละเมิดทางเพศของบุคคล
ทุกคนไม่ว่าเป็นเพศใด โดยรวมถึงบุคคลที่อยู่ในฐานะผู้ต้องขังในเรือนจำด้วย

ปัญหาทั้งสี่ประการข้างต้น สืบเนื่องมาจากการขาดมาตรการทางกฎหมายในการรับรองและ
คุ้มครองสิทธิของบุคคลที่มีเพศกำกวม ด้วยภาวะเพศกำกวมเป็นภาวะที่ร่างกายมีความผิดปกติ บุคคล
เพศกำกวมจึงมีความคล้ายคลึงกับคนพิการที่จำเป็นจะต้องได้รับความช่วยเหลือเป็นพิเศษกว่าบุคคลปกติ
ทั่วไป ในปัจจุบัน มีกฎหมายหลายฉบับออกมารับรองและคุ้มครองสิทธิของคนพิการ แต่ไม่มีกฎหมาย
ฉบับใดเลยกล่าวถึง หรือกระทั่งบัญญัติในลักษณะที่รับรู้ถึงความมีอยู่ของกลุ่มบุคคลที่มีเพศกำกวม
ทำให้บุคคลเพศกำกวมไม่ได้รับการรับรองหรือคุ้มครองสิทธิใด ๆ ตามกฎหมาย แนวทางแก้ไขปัญหานี้
ก็คือ จะต้องมีการออกกฎหมายเกี่ยวกับสิทธิของบุคคลเพศกำกวม เฉกเช่นเดียวกับของคนพิการ

จากการศึกษามาตรการทางกฎหมายในการคุ้มครองสิทธิของบุคคลเพศกำกวมตามกฎหมาย
ที่เกี่ยวข้อง ทำให้ทราบว่า รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทยได้รับรองให้บุคคลย่อมเสมอกัน
ในกฎหมาย มีสิทธิ เสรีภาพ และได้รับความคุ้มครองตามกฎหมายเท่าเทียมกัน ไม่เลือกปฏิบัติโดยไม่
เป็นธรรมต่อบุคคล ไม่ว่าด้วยเหตุความแตกต่างใด ๆ รวมถึงความแตกต่างทางเพศ ในการตรากฎหมาย
ใด ๆ ของรัฐที่มีผลเป็นการจำกัดสิทธิหรือเสรีภาพของบุคคล ต้องเป็นไปตามเงื่อนไขที่บัญญัติไว้ใน
รัฐธรรมนูญต้องไม่ขัดต่อหลักนิติธรรม ทั้งไม่เป็นการเพิ่มภาระหรือจำกัดสิทธิหรือเสรีภาพของบุคคล
เกินสมควรแก่เหตุ และจะกระทบต่อศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ไม่ได้การคุ้มครองดังกล่าวย่อมหมายถึง
ไปถึงสิทธิของบุคคลที่อยู่ในสถานะของผู้ต้องขังด้วย หากแต่กรณีของผู้ต้องขังซึ่งเป็นบุคคลที่มีเพศ
กำกวม เห็นได้ว่า กฎหมายราชทัณฑ์ซึ่งเป็นกฎหมายลำดับรองไม่ได้มีการคุ้มครองกลุ่มบุคคลดังกล่าว
ไว้เป็นกรณีเฉพาะส่งผลให้ผู้ต้องขังซึ่งเป็นบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศต้องถูกจำกัดสิทธิหรือ
เสรีภาพเกินสมควรแก่เหตุ เพียงเพราะรัฐอ้างเหตุผลความปลอดภัยต่อตัวผู้ต้องขัง หรือแม้แต่การบังคับใช้
มาตรการทางกฎหมาย บางประการที่กระทบต่อศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ โดยไม่ได้คำนึงถึงความ

แตกต่างทางเพศ การกระทำดังกล่าวจึงไม่สอดคล้องกับการรับรองและคุ้มครองสิทธิตามรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย

พระราชบัญญัติความเท่าเทียมระหว่างเพศ พ.ศ. 2558 จึงให้อำนาจคณะกรรมการวินิจฉัยการเลือกปฏิบัติโดยไม่เป็นธรรมระหว่างเพศ หรือเรียกโดยย่อว่า “คณะกรรมการ วลพ.” มีอำนาจหน้าที่ในการวินิจฉัยปัญหาที่มีการยื่นคำร้องว่ามีการเลือกปฏิบัติโดยไม่เป็นธรรมระหว่างเพศ และสามารถกำหนดมาตรการชั่วคราวก่อนมีคำวินิจฉัย เพื่อคุ้มครองหรือบรรเทาทุกข์ ทั้งมีอำนาจออกคำสั่งให้หน่วยงานของรัฐ องค์กรเอกชน หรือบุคคลที่เกี่ยวข้อง ดำเนินการตามอำนาจหน้าที่ด้วยวิธีที่เห็นเหมาะสม เพื่อระงับและป้องกันมิให้มีการเลือกปฏิบัติโดยไม่เป็นธรรมระหว่างเพศ หรือให้การชดเชยหรือเยียวยาผู้เสียหาย โดยคำสั่งนั้นต้องแสดงผลอย่างชัดเจน และกำหนดเงื่อนไขใด ๆ ได้เท่าที่จำเป็น กรณีที่คณะกรรมการวินิจฉัยการเลือกปฏิบัติโดยไม่เป็นธรรมระหว่างเพศ วินิจฉัยว่า มีการเลือกปฏิบัติโดยไม่เป็นธรรมระหว่างเพศ โดยอาศัยบทบัญญัติที่ขัดหรือแย้งต่อรัฐธรรมนูญ และยังไม่มีการวินิจฉัยของศาลรัฐธรรมนูญในส่วนนั้น ให้ยื่นเรื่องต่อผู้ตรวจการแผ่นดิน เพื่อพิจารณาขึ้นเรื่องต่อศาลรัฐธรรมนูญต่อไป บทกำหนดโทษกรณีมีผู้ใดไม่ปฏิบัติตามคำสั่งของคณะกรรมการวินิจฉัยการเลือกปฏิบัติโดยไม่เป็นธรรมระหว่างเพศ จะต้องระวางโทษจำคุกไม่เกิน 6 เดือน หรือปรับไม่เกินสองหมื่นบาท หรือทั้งจำทั้งปรับ

ตามพระราชบัญญัติการทะเบียนราษฎร พ.ศ. 2534 จะเห็นได้ว่า แม้ว่าเหตุผลในการตราพระราชบัญญัติฉบับนี้ จะเป็นไปเพื่ออำนวยความสะดวกและอำนวยความสะดวกให้แก่ประชาชนยิ่งขึ้น และเพื่อกำหนดวิธีการและเงื่อนไขเกี่ยวกับการดำเนินการในการแจ้งการเกิด การออกสูติบัตร การออกหนังสือรับรองการเกิดให้เหมาะสมและสอดคล้องกับสถานการณ์ปัจจุบัน แต่ก็ปรากฏว่ามิได้มีการบัญญัติกเว้นการชะลอการระบุเพศในบุคคลที่เกิดมามีภาวะเพศกำกวมไว้แต่อย่างใด กลับทั้งยังมีการบัญญัติโทษสำหรับผู้ไม่ปฏิบัติตามบทบัญญัติที่ว่าด้วยกำหนดระยะเวลาในการแจ้งเกิดเป็นโทษปรับไม่เกินหนึ่งพันบาท ซึ่งมีลักษณะเป็นโทษทางอาญาไว้อีกด้วย ทำให้บิดามารดาหรือผู้พบเด็กในสภาพแรกเกิดจะต้องเร่งดำเนินการแจ้งการเกิดและระบุเพศของเด็กนั้นภายในกรอบระยะเวลาที่กฎหมายกำหนดทันที ไม่สามารถรอการระบุเฉพาะในส่วนของผู้ที่เพศกำกวมไว้ได้เลย

พระราชบัญญัติกำหนดน่านามหญิง พ.ศ. 2551 เป็นไปเพื่อให้หญิงที่จดทะเบียนสมรสแล้วสามารถเลือกใช้คำนำหน้านามได้ตามความสมัครใจ โดยไม่เป็นการเลือกปฏิบัติโดยไม่เป็นธรรมต่อบุคคลเพราะเหตุแห่งความแตกต่างทางเพศระหว่างหญิงและชาย และเป็นการสอดคล้องกับการเลือกใช้นามสกุลตามกฎหมายว่าด้วยชื่อบุคคล ดังที่กล่าวไว้ในหมายเหตุท้ายพระราชบัญญัติข้างต้น เมื่อพิจารณาถึงเหตุผลดังกล่าว ก็สามารถนำมาปรับใช้เป็นเหตุผลในการแก้ไขเพิ่มเติมพระราชบัญญัติฉบับนี้ หรือออกกฎหมายอื่นมารับรองสิทธิในการเลือกใช้นามของบุคคลเพศกำกวมได้ โดยบัญญัติให้บุคคลที่มีเพศกำกวมสามารถเลือกเปลี่ยนแปลงแก้ไขคำนำหน้านามของตนเองได้

ตามหนังสือรับรองของแพทย์ ทั้งนี้เพื่อไม่ให้เป็น การเลือกปฏิบัติโดยไม่เป็นธรรมต่อบุคคลเพราะเหตุแห่งความแตกต่างทางเพศ เช่นเดียวกันกับกรณีของเพศหญิง

ข้อจำกัดของกฎหมายไทย ในประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ ลักษณะกฎหมายครอบครัว บรรพ 5 ที่มีสาระสำคัญความว่า การสมรสจะทำได้ก็ต่อเมื่อชายและหญิงมีอายุ 17 ปีบริบูรณ์ ทั้งกำหนดว่า การสมรสตามกฎหมาย จะมีได้เฉพาะเมื่อได้จดทะเบียนแล้วเท่านั้น และการสมรสจะทำได้ก็ต่อเมื่อชายหญิงยินยอมเป็นสามีภรรยา กัน และต้องแสดงการยินยอมนั้นให้ปรากฏโดยเปิดเผยต่อหน้านายทะเบียน และให้นายทะเบียนบันทึกคำยินยอมนั้นไว้ นอกจากนี้ได้กำหนดให้การสมรสต้องทำตามแบบที่กฎหมายกำหนด ทำให้คู่สมรสตามกฎหมายไทยต้องเป็นคู่สมรสต่างเพศเท่านั้น คู่ชีวิตซึ่งเป็นบุคคลที่มีเพศเดียวกันมีอาจได้รับความคุ้มครองตามกฎหมาย ต่อมาได้เกิดเหตุการณ์สำคัญที่ทำให้ร่างพระราชบัญญัติคู่ชีวิตถือกำเนิดขึ้นในประเทศไทย ส่งผลให้มีการร่างพระราชบัญญัติคู่ชีวิตขึ้น ซึ่งปัจจุบัน (พ.ศ. 2561) ร่างพระราชบัญญัติดังกล่าวได้ถูกปรับปรุงแก้ไขจนกระทั่งกลายมาเป็นร่างพระราชบัญญัติการจดทะเบียนคู่ชีวิต พ.ศ. ... ที่ร่างโดย กรมคุ้มครองสิทธิและเสรีภาพ กระทรวงยุติธรรม ที่กำลังเปิดรับฟังความคิดเห็นจากภาคประชาชน ตามที่ปรากฏเป็นข่าว ซึ่งมีสาระสำคัญในการบัญญัติให้สิทธิด้านทรัพย์สิน และสิทธิในการรับมรดกของคู่ชีวิต โดยปรับปรุงมาจากบรรพ 5 และบัญญัติให้ใช้บรรพ 6 แห่งประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์โดยอนุโลม แต่ยังไม่ครอบคลุมถึงสิทธิในการรับบุตรบุญธรรมร่วมกันของคู่ชีวิต สิทธิในการมีบุตร โดยอาศัยเทคโนโลยีช่วยการเจริญพันธุ์ สิทธิในการรักษาพยาบาลกรณีคู่ชีวิตเป็นข้าราชการ สิทธิในการรับประโยชน์ตามกรมธรรม์ประกันชีวิตของคู่ชีวิต สิทธิในการตัดสินใจในการรักษาพยาบาลและการศัลยกรรมอวัยวะอื่น สิทธิในกองทุนประกันสังคมของคู่สมรส การใช้ชื่อสกุลร่วมกับคู่สมรส การเป็นคู่ความตามประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความอาญาแทนคู่สมรส การตรวจลงตรา (วีซ่า) ในฐานะคู่สมรส และสิทธิลดหย่อนภาษีตามประมวลรัษฎากร ทำให้กลุ่มนักเคลื่อนไหวสิทธิของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศออกมาคัดค้านและขอให้กระทรวงยุติธรรมพิจารณาทบทวนการเสนอร่างพระราชบัญญัติการจดทะเบียนคู่ชีวิตดังกล่าวเข้าสู่การพิจารณาของสภานิติบัญญัติแห่งชาติเพื่อประกาศใช้เป็นกฎหมายต่อไป เนื่องจากกลุ่มนักเคลื่อนไหวสิทธิของบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศมองว่า ร่างพระราชบัญญัติดังกล่าวทำให้กลุ่มบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศที่จดทะเบียนตามกฎหมายคู่ชีวิต กลายเป็นพลเมืองชั้นสองของสังคมที่มีสิทธิไม่เท่าเทียมกับคู่สมรสตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ อันถือเป็นการเลือกปฏิบัติโดยไม่เป็นธรรมต่อบุคคลเพราะเหตุแห่งความแตกต่างทางเพศ ซึ่งขัดต่อรัฐธรรมนูญและหลักสิทธิมนุษยชนสากล

ประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความอาญา ได้ให้อำนาจในการตรวจค้นตัวไว้สองกรณี คือ กรณีเป็นผู้ต้องหาหรือผู้ต้องสงสัยว่ากระทำความผิดและกรณีเป็นผู้เสียหาย การตรวจค้นตัวผู้ต้องหาหรือผู้ต้องสงสัยว่ากระทำความผิดนั้น ในกฎหมายวิธีพิจารณาความอาญาได้วางหลักเกณฑ์ให้

เจ้าพนักงานผู้จับหรือผู้รับตัวผู้ถูกจับมีอำนาจ ค้นตัวผู้ต้องหา โดยการค้นนั้นจะต้องทำโดยสุภาพ ถ้าผู้ที่ถูกค้นตัวเป็นผู้หญิงก็ต้องให้หญิงอื่นเป็นผู้ค้น หรือในกรณีของการตรวจค้นสถานที่ใดสถานที่หนึ่ง ถ้ามีเหตุอันควรสงสัยว่าบุคคลซึ่งอยู่ในที่ค้นนั้นได้เอาสิ่งของที่ต้องการพบซ่อนไว้ในร่างกาย เจ้าพนักงานผู้ค้นมีอำนาจค้นตัวผู้ค้นได้ ดังบัญญัติไว้ในมาตรา 85 ซึ่งได้วางหลักว่า “เจ้าพนักงานผู้จับหรือผู้รับตัวผู้ถูกจับไว้มีอำนาจค้นตัวผู้ต้องหา และยึดสิ่งของต่าง ๆ ที่อาจใช้เป็นพยานหลักฐานได้ การค้นนั้นจะต้องทำโดยสุภาพ ถ้าค้นผู้หญิงต้องให้หญิงอื่นเป็นผู้ค้น” ในส่วนของผู้เสียหายนั้น กฎหมายวิธีพิจารณาความอาญาได้ให้อำนาจ พนักงานสอบสวน สามารถตรวจตัวผู้เสียหายได้หากผู้นั้นยินยอม โดยในการตรวจตัวนั้น หากผู้เสียหายเป็นหญิง ให้จัดให้เจ้าพนักงานซึ่งเป็นหญิงหรือหญิงอื่นเป็นผู้ตรวจ

สหประชาชาติได้มีมติกำหนดหลักการที่มีชื่อว่า ข้อกำหนด ของสหประชาชาติสำหรับการปฏิบัติต่อผู้ต้องขังหญิงในเรือนจำ และมาตรการที่มีใช้การคุมขังสำหรับผู้ต้องขังหญิง หรือข้อกำหนดกรุงเทพฯ ขึ้นมา ประเทศไทยถือได้ว่าเป็นประเทศที่เป็นแกนนำสำคัญที่ก่อให้เกิดข้อกำหนดนี้ขึ้น ในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับการคุ้มครองสิทธิของผู้ต้องขังที่ถูกล่วงละเมิดทางเพศในเรือนจำนั้น ข้อกำหนดนี้ ได้วางหลักเกณฑ์ให้มีการคำนึงถึงความเสี่ยงของผู้ต้องขังหญิงต่อความเสี่ยง หรืออันตรายที่เกิดจากมาตรการรักษาความปลอดภัยที่ใช้กับผู้ต้องขังนั้นด้วยการประเมินค่าความเสี่ยงทางเพศ ผลจากหลักการในข้อกำหนดกรุงเทพฯ ทำให้พระราชบัญญัติราชทัณฑ์ พ.ศ. 2560 ได้มีการวางหลักเกณฑ์ทางกฎหมาย ให้สอดคล้องกับข้อกำหนดนี้ โดยได้ขยายความคุ้มครองให้ครอบคลุมถึงสิทธิของผู้ต้องขังชายด้วย ซึ่งวางหลักว่า “ผู้ต้องขังมีสิทธิร้องเรียนเกี่ยวกับการถูกล่วงละเมิดทางเพศจากการปฏิบัติหน้าที่โดยมิชอบของเจ้าพนักงานของเรือนจำได้ โดยให้ได้รับความคุ้มครองและให้คำปรึกษาในทันที รวมทั้งคำร้องดังกล่าวต้องรักษาเป็นความลับ และได้รับการไต่สวนชี้ขาดจากพนักงานอัยการทั้งนี้ ตามหลักเกณฑ์วิธีการ และเงื่อนไขที่กำหนดในกฎกระทรวง ในกรณีที่ผู้ต้องขังซึ่งเป็นหญิงได้ตั้งครรภ์จากเหตุล่วงละเมิดทางเพศ ให้นำบทบัญญัติมาตรา 59 มาใช้บังคับด้วยโดยอนุโลม” เห็นได้ว่าตามความข้างต้นได้มีการกำหนดบทบัญญัติขึ้นให้สอดคล้องกับข้อกำหนดกรุงเทพฯ ในข้อ 25 ซึ่งวางหลักว่า เมื่อผู้ต้องขังหญิงแจ้งว่า ได้ถูกล่วงละเมิดทางเพศ ผู้ต้องขังหญิงจะต้องได้รับการคุ้มครอง และได้รับการสืบสวน จากผู้มีอำนาจอิสระโดยทันที กระบวนการในการสืบสวนต้องอยู่ภายใต้หลักการรักษา ความลับ และมีมาตรการเฉพาะในการให้ความคุ้มครองผู้ต้องขังหญิง เพื่อป้องกันการถูกคุกคามจากผู้ถูกกล่าวหาในเหตุล่วงละเมิดนั้น แต่เห็นได้ว่าพระราชบัญญัติราชทัณฑ์ พ.ศ. 2560 นอกจากจะมีเจตนารมณ์ที่มุ่งคุ้มครองให้สิทธิในการร้องเรียน กรณีถูกล่วงละเมิดทางเพศจากการปฏิบัติหน้าที่ของเจ้าหน้าที่แก่ผู้ต้องขังหญิงแล้ว ความในมาตรา 47 ยังให้สิทธิดังกล่าวแก่ผู้ต้องขังชายด้วย ในความเป็นจริงเห็นได้ว่านอกจากเหตุล่วงละเมิดทางเพศในเรือนจำ จะก่อให้เกิดภาวะการตั้งครรภ์ของผู้ต้องขังหญิงแล้ว การล่วงละเมิดทางเพศดังกล่าว ยังส่งผลให้ผู้ต้องขังไม่ว่าจะเป็นผู้ต้องขังหญิง

ผู้ต้องขังชาย หรือผู้ต้องขังซึ่งเป็นบุคคลที่มีเพศกำกวมมีโอกาสเสี่ยงสูงที่จะเป็นโรคติดต่อทางเพศสัมพันธ์ เช่น โรคเอดส์ ซิฟิลิส หรือโรคที่ติดต่อทางเพศสัมพันธ์อื่น ๆ ทั้งยังส่งผลกระทบต่อสุขภาพจิต ของผู้ต้องขังจากความรุนแรงและบอบช้ำทางจิตใจจากเหตุล่วงละเมิดทางเพศ การที่กฎหมายราชทัณฑ์ได้กำหนดการดูแลและช่วยเหลือเฉพาะผู้ต้องขังหญิงที่ตั้งครรภ์ จากเหตุล่วงละเมิดทางเพศในเรือนจำเพียงกรณีเดียว จึงไม่ครอบคลุมถึงการคุ้มครองสิทธิของผู้ต้องขังตามหลักสิทธิมนุษยชนสากลอย่างแท้จริง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกลุ่มของผู้ต้องขังซึ่งเป็นบุคคลที่มีเพศกำกวม ซึ่งมีความเสี่ยงสูงที่จะตกเป็นเหยื่อในการถูกล่วงละเมิดทางเพศ

จากการศึกษาค้นคว้ามาตรการทางกฎหมายเกี่ยวกับการคุ้มครองสิทธิของบุคคลที่มีเพศกำกวม ข้างต้น ผู้ศึกษาพบว่า มีข้อเสนอแนะ คือ

1.1 ในประเด็นปัญหาการระบุเพศในบุคคลเพศกำกวม ตามพระราชบัญญัติการทะเบียนราษฎร พ.ศ. 2534 และการขอเปลี่ยนคำนำหน้านามของบุคคลเพศกำกวม ตามพระราชบัญญัติคำนำหน้านามหญิง พ.ศ. 2551 เห็นควรให้มีการแก้ไข

พระราชบัญญัติการทะเบียนราษฎร พ.ศ. 2534 เพิ่มเติมบทบัญญัติ “ในกรณีที่บุตรเกิดมามีภาวะเพศกำกวม ให้บิดามารดาแจ้งข้อมูลโดยระบุชื่อบุตร และข้อมูลอื่นที่จำเป็นเพื่อการดำเนินงานทะเบียนต่าง ๆ ในพระราชบัญญัตินี้ โดยละข้อมูลที่จะต้องระบุเพศของบุตรเอาไว้จนกระทั่งบุตรนั้น มีอายุครบ 17 ปีบริบูรณ์ บิดามารดามีหน้าที่มาดำเนินการระบุเพศของบุตรตามใบสำคัญความเห็นของแพทย์และความรู้ทางเพศของบุตรต่อนายทะเบียนผู้รับแจ้ง ภายในสิบห้าวันนับแต่วันที่เด็กมีอายุครบ 17 ปีบริบูรณ์”

พระราชบัญญัติคำนำหน้านามหญิง พ.ศ. 2551 เพิ่มเติมบทบัญญัติ “ในกรณีที่บุคคลมีสองเพศ หรือมีภาวะเพศกำกวมโดยกำเนิด ให้บุคคลนั้นสามารถเปลี่ยนคำนำหน้านามเป็นเพศที่แพทย์ระบุในหนังสือรับรองหรือใบสำคัญความเห็นแพทย์ได้เมื่ออายุครบ 17 ปีบริบูรณ์ โดยจะมีการผ่าตัดแก้ไขเพศของบุคคลนั้นให้มีเพียงเพศเดียวร่วมด้วยหรือไม่ก็ได้”

การเปลี่ยนคำนำหน้านามของบุคคลที่มีสองเพศ หรือมีเพศกำกวมตามวรรคหนึ่งให้เปลี่ยนแปลงได้เพียงครั้งเดียวตลอดชีวิตของบุคคลนั้น”

1.2 ในประเด็นปัญหาเกี่ยวกับสิทธิการสมรสของบุคคลเพศกำกวม ตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ และร่างพระราชบัญญัติการจดทะเบียนคู่ชีวิต พ.ศ. ... เห็นควรให้มีการแก้ไข

ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา 1448 แก้ไขข้อความจาก “การสมรสจะกระทำได้อต่อเมื่อชายและหญิงมีอายุครบสิบเจ็ดปีบริบูรณ์แล้ว...” เป็น “การสมรสจะกระทำได้อต่อเมื่อบุคคลมีอายุครบสิบเจ็ดปีบริบูรณ์แล้ว...”

ร่างพระราชบัญญัติการจดทะเบียนคู่ชีวิต พ.ศ. ... มาตรา 3 (2) แก้ไขข้อความจาก “คู่ชีวิต” หมายความว่า บุคคลสองคนซึ่งเป็นเพศเดียวกันโดยกำเนิดและได้จดทะเบียนตามพระราชบัญญัตินี้ เป็น “คู่ชีวิต” หมายความว่า บุคคลสองคนซึ่งเป็นเพศเดียวกันและได้จดทะเบียนตามพระราชบัญญัตินี้ ทั้งนี้เพื่อประโยชน์แก่บุคคลเพศกำกวม ซึ่งมีสองเพศโดยกำเนิด ให้สามารถจดทะเบียนคู่ชีวิต กับคู่รักเพศเดียวกันกับเพศที่ตนเลือกได้ตามพระราชบัญญัตินี้เช่นเดียวกับบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศ

1.3 ในประเด็นปัญหาการคุ้มครองสิทธิของผู้ต้องหาที่เป็นบุคคลเพศกำกวม ตามประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความอาญา เห็นควรให้มีการแก้ไข

มาตรา 85 วรรคสอง เพิ่มเติมบทบัญญัติ “การค้นนั้นจักต้องทำโดยสุภาพ ถ้าค้นผู้หญิงหรือค้น ผู้ที่มีเพศสรีระมากกว่าหนึ่งเพศ (เพศกำกวม) ต้องให้หญิงอื่นเป็นผู้ค้น

มาตรา 132 (1) วรรคสอง เพิ่มเติมบทบัญญัติ “ในการตรวจตัวผู้เสียหายหรือผู้ต้องหาตามวรรค หนึ่งหากผู้เสียหายหรือผู้ต้องหาเป็นหญิงหรือเป็นผู้ที่มีเพศสรีระมากกว่าหนึ่งเพศ (เพศกำกวม) ให้จัด เจ้าพนักงานซึ่งเป็นหญิงหรือหญิงอื่นเป็นผู้ตรวจ...”

1.4 ในประเด็นปัญหาสิทธิของผู้ต้องขังที่เป็นบุคคลเพศกำกวม ตามพระราชบัญญัติราชทัณฑ์ พ.ศ. 2560 เห็นควรให้มีการแก้ไข

แก้ไขเพิ่มเติมพระราชบัญญัติราชทัณฑ์ พ.ศ. 2560 หมวด 3 การจำแนก เขตความรับผิดชอบ และมาตรฐานเรือนจำ

มาตรา 31 การจำแนกประเภทหรือชั้นของเรือนจำ ให้รัฐมนตรีประกาศกำหนดโดยอาศัย เกณฑ์อย่างหนึ่งอย่างใด ดังต่อไปนี้

- (1) เพศของผู้ต้องขัง
- (2) สถานะของผู้ต้องขัง
- (3) ความประสงค์ในการพัฒนาพฤตินิสัยของผู้ต้องขัง
- (4) ความมั่นคงของเรือนจำ
- (5) ลักษณะเฉพาะทางของเรือนจำ

แก้ไขโดยให้เพิ่มข้อความในมาตรา 3 ดังนี้

มาตรา 31 การจำแนกประเภทหรือชั้นของเรือนจำ ให้รัฐมนตรีประกาศกำหนดโดยอาศัย เกณฑ์อย่างหนึ่งอย่างใด ดังต่อไปนี้

- (1) เพศและเพศสภาพของผู้ต้องขัง

แก้ไขเพิ่มเติมพระราชบัญญัติราชทัณฑ์ พ.ศ. 2560 จากมาตรา 47 จากเดิม

แก้ไขโดยให้เพิ่มข้อความในมาตรา 47 ดังนี้

มาตรา 47 “ผู้ต้องขังมีสิทธิร้องเรียนเกี่ยวกับการถูกล่วงละเมิดทางเพศ จากการปฏิบัติหน้าที่โดยมิชอบของเจ้าพนักงานของเรือนจำ โดยให้ได้รับความคุ้มครองและให้คำปรึกษาในทันที รวมทั้งคำร้องดังกล่าวต้องรักษาเป็นความลับ และได้รับการไต่สวนชี้ขาดโดยพนักงานอัยการ ทั้งนี้ ตามหลักเกณฑ์วิธีการ และเงื่อนไขที่กำหนดในกฎกระทรวง”

แก้ไขโดยให้เพิ่มข้อความในมาตรา 47 ดังนี้

มาตรา 47 “ผู้ต้องขังมีสิทธิร้องเรียนเกี่ยวกับการถูกล่วงละเมิดทางเพศ จากการปฏิบัติหน้าที่โดยมิชอบของเจ้าพนักงานของเรือนจำ และการถูกล่วงละเมิดทางเพศจากผู้ต้องขังด้วยกันได้ โดยให้ได้รับความคุ้มครองและให้คำปรึกษาในทันที รวมทั้งคำร้องดังกล่าวต้องรักษาเป็นความลับ และได้รับการไต่สวนชี้ขาดโดยพนักงานอัยการ ทั้งนี้ ตามหลักเกณฑ์วิธีการ และเงื่อนไขที่กำหนดในกฎกระทรวง ในกรณีตามวรรคหนึ่ง หากผู้ต้องขังซึ่งเป็นหญิงและตั้งครรภ์ให้นำบทบัญญัติ มาตรา 59 มาใช้บังคับด้วยโดยอนุโลม”

แก้ไขเพิ่มเติมพระราชบัญญัติราชทัณฑ์ พ.ศ. 2560 มาตรา 59 จากเดิม

มาตรา 59 “ผู้ต้องขังหญิงซึ่งถูกล่วงละเมิดทางเพศ โดยเฉพาะผู้ที่ตั้งครรภ์ จากการถูกล่วงละเมิดดังกล่าว ต้องได้รับคำแนะนำหรือคำปรึกษาทางการแพทย์ ที่เหมาะสมและต้องได้รับการสนับสนุนการดูแลสุขภาพทางกายและทางจิต ตามความจำเป็น รวมทั้งการให้ความช่วยเหลือด้านกฎหมายด้วย ทั้งนี้ตามหลักเกณฑ์วิธีการ และเงื่อนไขที่กำหนดในกฎกระทรวง”

แก้ไขโดยให้เพิ่มข้อความในมาตรา 59 ดังนี้

มาตรา 59 “ผู้ต้องขังหญิงโดยเฉพาะผู้ต้องขังหญิงที่ตั้งครรภ์จากการถูกล่วงละเมิดทางเพศ ผู้ต้องขังที่เป็นบุคคลที่มีเพศสรีระมากกว่าหนึ่งเพศ (เพศกำกวม) และผู้ต้องขังซึ่งเป็นบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศ ซึ่งถูกล่วงละเมิดทางเพศนั้น ต้องได้รับคำแนะนำหรือคำปรึกษาทางการแพทย์ ที่เหมาะสม และต้องได้รับการสนับสนุนการดูแลสุขภาพทางกายและทางจิตตามความจำเป็น รวมทั้งการให้ความช่วยเหลือด้านกฎหมายด้วย ทั้งนี้ตามหลักเกณฑ์วิธีการและเงื่อนไขที่กำหนดในกฎกระทรวง”

เอกสารอ้างอิง

กุลพล พลวัน. **สิทธิมนุษยชนในสังคมโลก**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์นิติธรรม, 2547.

เนืองน้อย บุญยบุตร. **จริยศาสตร์ตะวันตก ค่านิยมลัทธิ ฮอบส์ รอลส์ ชาร์ต**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2544.

บรรเจิด สิงคะเนติ. **หลักพื้นฐานเกี่ยวกับสิทธิ เสรีภาพ และศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์วิญญูชน, 2552.

ปรีดี เกษมทรัพย์. นิติปรัชญา. กรุงเทพมหานคร: โครงการตำราและเอกสารประกอบคำสอนของคณะ
นิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2539.

วิชัย ศรีรัตน์. สิทธิมนุษยชนและสิทธิเสรีภาพของชนชาวไทย. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์นิติธรรม,
2546.

สุติมาน (นฤมล) วงศ์สุภาพ. นางงามผู้กระจก: การศึกษากระบวนการกลายเป็นหมอนวดไทย.
กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ ศ. สยาม, 2544.

สมบัติ เดียววิเศษ. “คำบรรยายวิชาสิทธิมนุษยชนในกระบวนการยุติธรรม,” ใน รวมคำบรรยาย
ภาคสอง สมัยที่ 59 ปีการศึกษา 2549 เล่ม 9. กรุงเทพมหานคร: สำนักอบรมศึกษา-กฎหมายเนติ
บัณฑิตยสภา, 2549).

สุชาดา ทวีสิทธิ์ และอุมาภรณ์ ภัทรวาณิชย์. รายงานวิเคราะห์สถานการณ์แบบมีส่วนร่วม ประเด็นการตีตรา
และเลือกปฏิบัติ การละเมิดสิทธิในกลุ่มชายที่มีเพศสัมพันธ์กับชายและข้อเสนอของสังคมไทย.
กรุงเทพมหานคร: ทีคิวพี, 2554.

สุริชัย หวันแก้ว. คนชายขอบ จากความคิดสู่ความจริง. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย, 2550.

อุทัย อาทิวะ. ทฤษฎีอาชญาวิทยากับกระบวนการยุติธรรมทางอาญา. กรุงเทพมหานคร: วี. เจ. พรินต์,
2559.